

¹Ж.Ә.Аймұхамбет*, ²С.Ш.Айтуғанова, ³Н.Ж.Бекеева
^{1,2}Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан.
³КИМЭП Университеті Білім беру және Гуманитарлық ғылымдар колледжі,
Алматы, Қазақстан.
E-mail: ¹a_zhanat@mail.ru, ²s-aituganova@mail.ru, ³nuraisha@kimep.kz
¹Orcid: 0000-0002-7061-3000, ²Orcid: 0000-0002-7619-4310
³Orcid: 0000-0002-4375-3876

Мұқағали Мақатаев поэтологиясы: өлеңдегі өлең мен ақын

Аңдатпа. Мақалада қазақ поэзиясының көрнекті өкілі Мұқағали Мақатаев өлеңдері поэтологиялық аспектіде талданады. Ақынның ұлттық поэзиядағы орны, өлеңдерінің ерекшелігі, көркемдік-бейнелілік жүйесі қарастырылады.

Суреткер туындататын өнер – ең алдымен суреткерлік зерделеудің жемісі. Өйткені ол өзі нысанаға алған мәселені тани отырып таныту мақсатында әрекет етеді. Өзі сезінген жайтты, өзі аңдаған құбылысты рецитиент қабылдауына жеткізу машақатты еңбекпен бірге, ең бастысы, ерекше талантты талап ететіні белгілі. Әдебиеттану парадигмаларының талаптары тұрғысынан келсек, көркем мәтіннің күллі құрылымдық қабаттары тікелей суреткер санасына, пайымына, көзқарасына, қабылдауына бағынышты.

Ұлт тағдыры мен тарихы, ұлттық мәдениет, этноархаикалық мотивтер мен бейнелеулер, адам жанының қат-қабат сырлары, болмыс қайшылығы мен жан дүниедегі тынымсыз арпалыс – біз арнайы зерттеу нысанына алып отырған Мұқағали Мақатаев поэзиясының алтын өзегі. Ақынның ұлтымен бірге жасайтын өміршең өлеңдерінің мәнін терең тани түсу үшін оның әр өлеңнің тарихы мен тағдырына үңіле түскен жөн.

Мұқағали Мақатаев өлеңдерінің ішінде өлең және ақын туралы поэтикалық туындылары – өз алдына тұтас бір циклды құрайтыны белгілі. Ақынның рухы – өлең. Поэтология ұғымын әу баста «өлең туралы өлең» деп пайымдаушылардың пікіріне осы тұрғыда түсіністікпен назар аударуға болады. Мұқағалидың бұл циклға шоғырланатын өлеңдері: «Өлең деген тумайды жайшылықта»; «Махамбеттер, Абайлар-ай»; «Қасым солай болмаса...»; «Қара өлең»; «Жырлар жазам»; «Төлегенге»; «Шау тартып қалыпсың-ау, қайран шабыт»; «Туады, туады әлі нағыз ақын»; «Сергей Есенинге»; «Әбділдаға»; «Өлең керек»; «Мен дағы өлең жазбаймын ермек үшін»; «Шаршадым білем»; «Автограф»; «Пушкинмен қоштасу»; «Адамды адам түсінбеу...»; «Жыр-ошақ»; «Фаризаға»; «Ей, ақындардың жарлары!»; «Есенин-Маяковский»; «Поэзия, менімен егіз бе едің?» және т.б. Ақын поэтологиясын зерттеуде осы циклдағы өлеңдері негізгі нысанға алынады. Ақындық, өлең туралы өлеңдер – шығармашыл тұлғаның пайымы мен білігін, танымы мен талғамын айқындай түсетін арна екендігі талдаулар арқылы дәлелденеді. Мұқағалидың ақындық болмыс құпиясын шығармашыл тұлғаның көңіл күйі, әрекеті арқылы танытуға бейімдігі көрсетіледі. Ұлттық поэзиямыздағы Абай, Махамбет, Қасым, Әбділда, Төлеген ақындарға және шет ел поэзиясының көрнекті тұлғалары Пушкин, Есенин туралы өлеңдер тақырыптық, жанрлық тұрғыдан шығармашыл тұлға табиғаты мен тағдырын, өлеңнің өзіндік образын айқындайтыны зерделенеді. Шебер суреткер ретінде Мұқағалидың озық поэтикалық тәсілдер мен биік эстетикалық-көркемдік қабылдауды меңгергендігіне талдау нысанына алынған туындылары бірегей мысал екендігі тұжырымдалады.

Кілт сөздер: поэзия, поэтология, реципиент, шабыт, поэтикалық таным, цикл, нарративті желі, эксплицитті автор, имплицитті автор, символдық деталь, образ.

Кіріспе. Мұқағали – қазақ поэзиясын жаңа биікке көтерген ұлт ақыны. Ақынның шығармашылық мұрасы филологиялық аспектіде көптеген салмақты зерттеуге арқау болғаны белгілі. Біз заманауи әдебиеттану парадигмаларында жаңаша зерделеуге ден қою мақсатында ақын мұрасын поэтология ұғымының ауқымында қарастырып көрмекпіз.

Әдебиет зерттеушілерінің еңбектеріне жүгінсек, поэтология көркем мәтіннің түзілімінде, нақтылай айтқанда өлеңнің тууында ерекше мәнге ие көркемдік-эстетикалық танымның қызметі, бейнелеу құрылымы, шығармашыл тұлға мен көркем туындының байланысын танытатын ерекше құрал.

Поэтология термині туралы сөз қозғағанда швейцариялық әдебиетші Ф.Ф.Ингольдтің анықтамасы алдымен еске түседі. Ол «поэтология – өлең және ақын туралы өлеңдер» деп түсіндіреді (Ингольд, 1970:125). Ұсынылған анықтаманың аясы тарлау екенін ескерген жөн. Орыс әдебиеттанушысы М. Тростников та бұл терминге арнайы тоқталады. Оның пайымы бойынша «поэтология – поэтика аспектілерін көркем туындыдағы күллі көріністерімен зерделеу» (Тростников, 1997:3); ал С.Федотова болса «антропология мен мәдениеттану пәні» деп біледі (Федотова, 2017:6). Бұл екі тұжырым да поэтологияның мәнін аша түседі. Жалпы, әр ұлттың тарихы мен рухани болмысын зерделеуде антропология және мәдениеттану ілімінің материалдары мол мәлімет бере алатыны анық.

Шетел әдебиеттануында поэтология термині қазірде кеңінен қолданысқа еніп, жекелеген ақындар шығармашылығын зерттеуде негізгі мәселеге айналып отыр. Фирдоуси, Низами, Науаи, Гете, Гейне, Шеллинг, Пушкин және т.б. ұлы ақындар шығармашылығын поэтология аспектісінде зерттеу тәжірибесі кеңінен қалыптасып, ақын болмысын, оның суреткерлік таланты мен табиғатын, өлеңдегі адамзаттық, ұлттық ұлы құндылықтардың бейнелену тәсілдерін тереңдей танытуда тамаша тұжырымдарға қол жеткізілді. Қазақ поэзиясының да бұл тараптағы зерттеулерге нысан болуы әбден керек. Әсіресе ұлттық таным мен тарихты адамзаттық құндылықтармен поэтикалық тұрғыда сабақтастыра білген кемел суреткерлер шығармашылығын талқылаудың маңызы зор болмақ.

Сонымен, поэтологиялық аспектідегі талдау бізге поэзияның бар сыры мен сынын, астары мен тысын ашып бермек. Мұқағалидың халқына мұра болып қалған өлеңдерін осы бағытта талдасақ, ақын суреткерлігін барынша терең түсінуге жаңа мүмкіндік ашылмақ.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу материалы ретінде М.Мақатаев өлеңдерінің мәтіндері талдау нысанына алынады. Тақырыпты зерттеуде мәтінді құрылымдық талдау, даралау, жинақтау әдістері қолданылды.

Талқылау. Мұқағали поэзиясын цикл өлеңдер ретінде бірнеше шоғырға топтастырып қарастыруға болады.

Біз қарастыратын цикл – ақын және өлең туралы туындылар шоғыры.

Сонымен, өнер иесі реципиентке ұсынған өнер туындысы дегеніміз не? Ақын шабытының өнімі – өлең. Ол туралы Мұқағали:

Өлең деген тумайды жайшылықта,

Өлең деген тулайды қайшылықта.

Ақын болсаң, жарқыным, алысқа аттан,

Күнделікті тірлікке бой суытпа (Мақатаев, 2002:72), –

десе, ол – өлеңнің тууына ықпал етіп, түрткі болар халді «қайшылықта тулаған» жан әлемінің арпалысымен байланыстыруы. Шығармашылықтың азапты үдеріс екенін еске ала отырып, түбі сол азаптан туар ерекше ғажайып сәттің болатынын сезіну – міне шабытты оятар жағдаят осы болмақ. Шығармашылық азапты ақын «күнделікті тірлікке бой суыту» емес, «азабы мол айшылық алыс жолға шығумен» айқындайды:

Айшылық жол...

Шөлдейсің, зарығасың,

Армандайсың, аңсайсың, сағынасың.

Жол азабын көресің, көресің де
Ашынасың, біресе бағынасың.

Шөлдеу, зарығу, арман, аңсар, сағыныш сияқты сезімдік күйлер «психологиялық тетіктер» ретінде ақын мен өлең арасын тұтастырады. Жан дүниенің мазасыз сәтін, тынымсыз аласұруын:

Даламенен жүресің, тау асасың,
Сезесің биігін де аласасын.
Кенезең кепкенде бір, лай суға
Кез келген мақұлықпен таласасың, –

деген бейнелеумен жеткізудің өзіндік мәні бар. Абстрактілі халді табиғат аясындағы нақты нысан-құбылыстармен ассоциациялау нақты шындық пен көркемдік шындық арасындағы көзге көрінбес, көңілмен түйсінер нәзік байланысты аңғартады. Көркем шығармашылық «өзге семантикалық алаңға» тән ассоциацияны синтездеу арқылы өлеңнің туу үдерісін түсіндіруді, бейнелелік сипатта танытуды мақсат етеді. Суреткер сондықтан да өлеңнің тууына дейінгі «шығармашылық сапарды» «алысқа аттану», «даламен жүру», «тау асу», «кенезе кепкенде кез келген мақұлықпен лай суға таласу» сияқты әрекеттермен көрсетеді. Өлең кеңістігіне аяқ басқан ақын бастан кешіреп тылсым хал осылай түсіндіріледі.

Сапар соңы – ел шетінше жету, ол – діттеген мақсатқа, шығармашылық мұратқа жету болмақ. Елге жетумен бәрі тәмамдалмайды. Енді көрген-білгеніңді баяндау – алған әсер, сезінген халді айтып жеткізу міндеті бар. Ақын айтқандай, өлеңнің кілті осы:

Міне, осылай өлеңнің кілті деген,
Құйттай жүйкең қалмайды сілкімеген.

Аттанам деп алысқа, айдалада

Адаспайтын болғай-ды шіркін өлең (Мақатаев, 2002:185).

Ақынның айшылық жолмен өлшенетін сапары біз көзбен көретін, көлікпен яки көліксіз жолға шығатын әрекет емес. Ол көңілмен бағамдап, көкірекпен түйсінетін, жүрекпен сезінетін, біз көре алмайтын абстрактілі, яғни ішкі кеңістікте ой мен сезім бірлігі жүзеге асыратын ерекше құбылыс. Жан дүние құбылысындағы жайтты осылайша екінші үндес әрекетпен таңбалау, сол бейнелеуді түзетін нақты детальдарды анықтай көрсету арқылы суреткер өзі сезінген халді танытады. Бұндай хал – шығармашылық үдерістің жүзеге асу «жолы». Психологиялық тұрғыда шығармашылық үдеріс «сапарлау» болса, өнер туындысының дүниеге келуі «ел шетіне жетуіп, көргенін баяндаумен» үндестіріледі. Реалды өмірдегі нақты әрекеттер мен ой-сана әрекетінің арасындағы ассоциациялық байланыс, структуралистер атап көрсеткендей, ұқсатудан пайда болады.

Шығармашылық қуаттың қайнар көзі – шабыт. Ежелгі дәуірден поэзия мен шабыттың символы «қанатты пырақ» болып келеді. Кең дала төсін дүбірлеткен тұлпардың (мифтік танымда оған қанат бітеді) шабысы мен шабытты шендестіру де – поэтикалық танымның жемісі. Бірақ сол шабытқа дейін қаншалықты азапты сапар бары Мұқағалидың өлеңіне арқау болған. Ойдың айқындығы, сол арқылы өмір құбылыстарына тереңдей ену, оны сезіну және әсерлену – «қайшылықта тулаған өлеңнің» алғышарттары. Ақын бейнелеген күллі жағдаят шабыт кеңістігі аясындағы ой мен сезімнің тоғысуы. Көркем шығармадағы «баяндау» теориясы мен ақын айтқан баяндаудың арасындағы байланыс қандай? Нарратологиялық призмадан қарасақ, лирикалық туындыда барынша айқын көрінетін субъект (шығармашыл тұлға, автор) бұл өлеңде «Мен» қалпынан «Сен» тұрпатына ауысқан. Автор «шығармашыл тұлғаға» дербестік сипат дарытып, оны өзінің сұхбаттасушысы немесе «тыңдарманы» ретінде көрсетеді немесе ақын – өзі осы бір жайтты толық білуші ретінде өзгеге түсіндіруші. «Мен дағы өлең жазбаймын ермек үшін» өлеңіндегі қарапайым баяндау ақындық миссияны түсінудің, түсіндірудің қызметін атқарған. Интермәтінділік үлгісіндегі:

Мен-дағы өлең жазбаймын ермек үшін,

«Жаздым үлгі жастарға бермек үшін» (Мақатаев, 2005:97), – жолдарындағы ойдың түйіні:

Абай жаққан бір сәуле сөнбеу үшін, –
деген жолда тұр.

Екінші өлеңдегі («Мен дағы өлең жазбаймын...») хабарлама түріндегі нарративті желі ақын миссиясы мен өлеңнің қызметін таныту айналасында өрбіген. Ал бірінші талданған өлеңдегі айшылық жол, алыс сапар, дала кезіп, тау асу, сапар барысындағы басқа да түрлі қиындықтарды арқау еткен нарративтік желі ішкі әлемдегі құбылысты сыртқы әлемдегі нақты көріністер арқылы әсерлей баяндаудың, шығармашылық үдерісті шынайы бейнелеудің жаңа үлгісі. Егер біз «Жаздым үлгі жастарға бермек үшін»//Абай жаққан бір сәуле сөнбеу үшін» деген жолдардағы нарративті желіні баяндаудың классикалық поэтикасы тұрғысынан түсіндірсек, «Ақын болсаң, бауырым, алысқа аттан // Күнделікті тірлікке бой суытпа» деген жолдардан бастап «сапарлау мотивімен» бейнеленетін нарративті желіні құрылымдық (структуралистік) нарратив поэтикасы ұстанымдары негізінде қарастырған тиімді.

Алдыңғы өлеңдегі «ұзақ сапар соңында көргенін баяндайтын» нарратор мен екінші өлеңдегі «Абай жаққан бір сәуле сөнбеу үшін» әрекет еткен нарратордың арасындағы ұқсастық пен айырмашылық қандай? Бұл жерде әуелі «Мен» және «Сен» тұлғасындағы шығармашылық иесінің арақатынасын саралаған жөн. Екеуіндегі ортақтық – шығармашыл тұлға екендіктері. Мұқағали ақын ретіндегі өз басынан кешкен хал мен сезімдік құбылысты «Сен» деп атап-түстеген кейіпкерінің «басынан кешіретін күй» ретінде баяндайды. Бұл баяндауда «сапарға шығу» мотиві ассоциациялы түрде бейнелеу нысанына алынады, жалпы, «сапарға шығу» – мақсат-мұратқа жетуге кепіл болатын бірден-бір архетиптік мотив. В.Пропп айқындаған ертегілердегі тұрақты сюжеттердің бірегейі – бас қаһарманның сапарға шығуы. Мұқағали өлеңіндегі бас қаһарман – шығармашыл тұлға. Ертегідегі қаһарманының сапарға шығуы міндетті, қайтар-қайтпасы белгісіз болады. Бірақ қаһарман барлық кедергіге жеңіп, еліне оралады. Кендебай мен Ер Төстіктің сапарын еске алайық... Бұл екі кейіпкер жүрген жол, басынан кешкен оқиға сан алуан. Ақыры мұраттарына жетеді, өздеріне жүктелген міндетті орындайды, аман-сау оралады. Кейбір ертегілерде (көбінесе) сапарға шыққан жанға жол көрсететін, ақыл беретін абыз бейнесі бар. Бұл мотивтің бастауы мифтен алынғаны белгілі. Бір мақсатқа жету, өмірдің бір белесіне шығу, өзіңе тиесілі үлесті алу үшін міндетті түрде жолға шығу керек. Осы көне танымнан тамырланған тұрақты мотив Мұқағалидың «Өлең деген...» туындысында ойды бейнелеп жеткізуге негіз болған. Ел шетіне жетіп, басынан өткізген оқиғаны баян қылатын әңгімеші-нарратор өлең кеңістігінде жаңаша түр-сипатқа ие болады. Ал оны «сапарға шығуға мәжбүр еткен», «жол нұсқаған» – шабыт. Ертегідегі «ілкі жебеуші» бейнесіндегі жол көрсетуші, сыйлық беруші кейіпкер өлеңде осылайша абстрактілі сипатқа көшкен. В.Пропп ертегідегі «ілкі жебеушінің» міндетін: «Ертегіге сыйлық беруші, нақтырақ қамқорлық етуші деп атауға болатын жаңа тұлға кіріседі. Ол, әдетте, орман ішінде немесе жол бойында кездейсоқ ұшырасады. Қаһарман одан іздеуші, сондай-ақ жапа шегуші ретінде, нәтижесінде бар бақытсыздықты жоятын (негізінен сиқырлы) құралды сыйға алады» (Пропп, 1928:49), – деп айқындаса, өлеңде бұл аталған кейіпкер дерексізденіп, шабыт ұғымымен астасып кеткен. Оның (шабыттың) ақынға берер сыйы – өлең. Сыртқы кеңістіктегі нысан-құбылыстардың ішкі кеңістікке ауыстырылуы өлең мәтінінің құрылымдық пішінін күрделендіріп, көркемдік қуатын арттырып, бейнелілік астарын тереңдете түскен. «Сапарға шығу» мотиві ақынның «Жырлар жазам» өлеңінен де кездеседі:

Кімге дәрі бар сыры қара бастың,

Өзім ғана өзіммен жағаластым.

Қапелімде ой айдап, қиял қуып,

Барса келмес сапарға араластым (Мақатаев, 2005:184),

«Барса келмес сапар» ертегі кейіпкерінің міндетті түрде шығатын сапары дедік. Шықпасақ лаж жоқ. Бірақ дәл осы сапарға шыққан кейіпкер мақсатына жетеді. Сол сапар

ақын қабылдауында «шығармашылық өнердің» басқа жолға бұрылмас шарты болып түрленеді. Ақындық ұстаным:

Барса келмес сапарға араластым,
Енді артыма бұрылып қарамаспын.
Жырлар жазам, дерімді деп өлемін,
Қарсы алдында тұрсам да дар ағаштың, –

деп танытылса, мұны тылсым табиғатты өлең мен ақын тұлғасының айшықталуы ретінде қабылдау керек. «Айтарын айтып өткен» армансыз ақын тұлғасы – Мұқағалидың өлең туралы өлеңдерінің алтын арқауы.

Ақындық өнер, ақын тағдыры туралы айтылған сан алуан пайым мен пікірдің тоғысар тұсы – ӨЛЕҢ өнерінің ақиқат өлшемі екендігі.

Оңашада ойларын тыным еткен,
Біздейлердің мыңы кеп, мыңы кеткен.
Ақындар бар амалсыз бұғып өткен,
Ақындар бар ішінен тынып өткен.
Біздейлердің мыңы кеп, мыңы кеткен.

Бізді олардың балама біріне де,
Ұлыға да санама, іріге де,
Қалам тартқан қазақтың бәрі де ақын,
Абай, бірақ, қайтадан тіріле ме... (Мақатаев, 2005:23).

Ақын тағдыры осындай. Мұқағали айтып отырған «біздейлер» – сондай тағдырдың иелері. Ақындықтың тылсымы мен өрісін тануда «қалам тартқан қазақтың» бәрін бір белдеуге, ал Абайды екінші белдеуге қоя отырып, ақындық жауапкершілікті алға тартады. Сөйтіп, өлеңді ұғар ойлы жасқа өз сырын шертеді:

Ойлы жас!
Өлең менің сырласымдай,
Сырлассам да құмарым жүр басылмай.
Айтып өткен ақында арман бар ма,
Жүрегіннің түбіне кір жасырмай...

Мұқағали Мақатаевтың 1972 жылы жарық көрген «Қарлығашым, келдің бе?» атты алғашқы жыр жинағы туралы тебірене сөз қозғаған Әбіш Кекілбайұлы осы өлеңге тоқтала отырып, былай дейді: «Ақынның шыны да, сыры да осы, бұл – оның азаматтық арының сөзі, суреткерлік кредосы... Поэмаларында кесек тұлға, ересен құбылыстарға бөлекше ыждаһат танытатын жас ақын лирикасында өмірдегі ең бір елеусіз, ең бір үйреншікті құбылыс пен құлыққа үйір; ол лирикасында үйреншіктіден үлкен мән, елеусіздіктен ерен ерлік танитын суреткерлік зеректігін жақсы танытты» (Кекілбаев, 1972:110). Мұқағалидың поэзия әлеміне алшаң басып кірген кезінде берілген осы бір ақиқат баға оның ақындық болмысын барынша танытты.

Мұқағалидың келесі өлеңі – «Қара өлең». Ақын атынан айтылатын ой-толғам өлеңнің, оның ішінде қазақтың қара өлеңінің сыр-сипатын, мән-мағынасын, ұлт тағдыры мен тарихындағы ерекше орнын айғақтайды. Ақын өлеңнің алғашқы шумағынан-ақ:

Қалқам,
Мен Лермонтов, Пушкин де емен,
Есенинмін демедім ешкімге мен,
Қазақтың қара өлеңі – құдіретім,
Онда бір сұмдық сыр бар естілмеген (Мақатаев, 2005:84),–

деп, «естілмеген сұмдық сыры бар» қара өлеңнің құдіретін паш етеді. Өзге ұлттың даңқты ақындарынан өзін бөлек қоюының да мәні бар. Кез келген өнер туындысы әр халыққа, ұлтқа тән таным мен қабылдауды, өре мен өнегені аңғартады. Өнер туындысының бірегейі – өлең. Қазақ рухани мәдениетінде сөздің, өлеңнің орны айрықша. Дауға түскен шешеннің, қол бастаған көсемнің, майданға кірген батырдың рухын көтеріп, жігерін

жаныған өлеңнің ұлт тағдыры мен тарихындағы, тұрмысындағы өзіндік орнын білу аз, оның құдіретін тану бөлек әңгіме. Ұлы Абай «Туғанда дүние есігін ашады өлең //Өлеңмен жер қойнына кірер денең» деп толғағандай, өмірін өлеңмен сабақтастырған қазақ болмысы қара өлеңмен тамырлас. Суреткер Мұқағалидың:

Жат жерді жастанғанда жазатайым,
Қанымен жазды, мүмкін, ағатайым.
...Қасиетіңнен, қара өлең, айналайын,
Қазақтың дәл өзіндей қарапайым, –

деп, қазақтың жанына байланып, жадына тұрақтаған қара өлеңнің қазақы болмыс, қазақы тұрмыс-тіршілікпен әдіптелгенін, қарапайымдылығымен де қасиетті екенін ақындық түйсік-таныммен тебірене жырлауын осы тұрғыдан түсінеміз.

Зерттеу нәтижесі. Сана мен түпсана – шығармашылық үдерістің құрамдас «бөліктері» болса, көркем ойлауда түпсананың да маңызды рөл атқаратыны заңдылық. Ақынның түпсанасынан сәуле шашқан «Қара өлеңнің» бастау көзі, әрі қарай арналы ағысқа ұласуы туралы сөз шығармашылық үдерісті сипаттаудың бір тәсілі болмақ. З.Фрейд бекітіп берген «бейсаналыққа» терең үңілген К.Юнг «түпсанаға» барып табан тірейді де «бәрі де содан басталатынын» дәлелдеуге ұмтылады және қисынды нәтижелерге қол жеткізеді. Суреткерді шығармашылық тұлға ретінде зерттеу нысанына алу Фрейдтің психоаналитикалық әдісінің басты ұстанымы болса, Юнг суреткер санасына тікелей ықпалы бар түпсананы зерделеуге бағытталған архетиптік талдаумен бұл ілімді тереңдеті түседі. Бұл екі оқымыстының да назарын ерекше аударып отырған суреткер санасының құпиясы мен шығармашылық үдерістің тылсым табиғаты екені айдан анық.

«Қазақтың дәл өзіндей қарапайым» қара өлеңнің қасиетін, тылсым сырын сол қазақы табиғатымен танытуда этнографиялық элементтер көркем детальға айналады:

Түзу-түзу тілінген таспадайын,
Қамшы өремін таспадан басқадайын.
Қаламасаң қамшымды аулақ жүргін.
Қараша үйдің есігін ашпа, ағайын!

Таспа тілу, қамшы өру сияқты тұрмыстық әрекеттердің қара өлең табиғатымен сабақтастырылуы жайдан-жай емес. Бір ойды басқа бір құбылысқа ұқсата отырып бейне туғызуда ақынның поэтикалық танымы мен эстетикалық пайымы алғы орында тұрады. Сол сүзгілерден өтіп келіп, образ туындайды. Өлеңнің образын жасауда ақын тұтынған бейнелеу құралдары – қара өлең үшін өте қажетті «мүліктер». Таспа тілу, қамшы өру қол шебердің өнері болса, өлең сөздің «өрімі» сөз шеберінің «жұмысы». Өзі айтқандай, «Таспадан басқадай қамшы өру» – ақынның ақындық мұраты. Ақынның «қамшысын» қаламаған жанға «қара өлеңнен» тіккен «қараша үйінің» есігінің ашылуы екіталай. Мұқағали жырлаған «Қараша үй» – поэтикалық кеңістік, қамшы – өлең. Белгілі сыншы Тұрсынжан Шапай Мұқағалидың бағзы дәстүрді жаңаша жаңғыртуын: «Бүгінде тұрмыс қалпы, тіршілік салтында, бүкіл мінез-психологиясында атом ғасырының таңбасы жатқан қазақ үшін, жаңа орта, өзгеше атмосферада, әлемдік мәдениет қазынасынан еркін сусындай жүре, жағасы – жайлау, жаны – дала күллі адамдық, ақындық болмысымен кеңқолтық қазақ қалпында қала білген Мұқағали, белгілі дәрежеде, экзотикалық тұлға еді. Құбылыс еді. Қазақтың қара өлеңіндегі еркін тыныс, желдірме екпін, табиғи интонация, түстеп тануға келмейтін әлдебір бекзаттық ақын поэзиясына қасиет болып сіңген», – дейді (Шапаев, 1989:131). Бұл тұжырым – Мұқағалидың ақындық болмысының анықтамасы.

«Түзу-түзу тілінген таспа», «түзу-түзу жыртылған аңыз» – қара өлеңнің мінсіз үйлесімі мен ырғағын танытуға негізделген бейнелеу.

Түзу-түзу жыртылған аңыздайын,
Аңызыма неге нәр тамызбайын.
Қара өлеңі қазақтың қаза болса,
Қара көзден неге қан ағызбайын, –

Бұл толғаныс – ұлттық рухтағы қасиет пен киені, өнердегі үйлесімді сақтауға жанын салған ақынның шиыршық атқан шындығы. Тынымсыз ізденістегі шығармашыл тұлғаның:
Будан жасап бидай мен тары егемін.
Қазан-миым бәрін де қайнатады.
Дара қойып қазақтың қара өлеңін.

Ақынмын деп қалай мен айта аламын,
Халқымның өзі айтқанын қайталадым.
...Күпі киген қазақтың қара өлеңін,
Шекпен жауып, өзіне қайтарамын... –

деп, қара өлеңнің қадірін түсіндіруге жанын салуын, шексіз құрмет көрсетуін өнерге, өлеңге, соның ішінде ұлттық рухқа деген шексіз аңсары деп түсінген жөн.

Мұқағали өлеңдерінде ақын ұғымы шығармашыл тұлға ретінде жалпылама түрде айшықтала келе, жекелеген нақты бейнелер болып айқындала түседі. Қазақ өлеңінің ұлы тұлғасы Абай есімі ақын өлеңдерінде бірнеше рет айтылады. «Абай жаққан бір сәуле сөнбеу үшін» өлең жазған ақын «Абай, бірақ қайтадан тіріле ме?» деген күдікке бой алдырады. «Айтарын ашып айтқан абайламай//Па, шіркін, Махамбеттер, Абайлар-ай», – деген тамсаныстың астарында ақиқатты айтып жеткізе алар алапат шығармашылық қуат пен тегеурінді талантқа деген ерекше құрмет жатыр.

Ақынның өз болмысына үңілуі, өзін өзі тануға ұмтылуы «ақиқат алдындағы» мақсат-міндет пен жауапкершілікті терең сезінуіне бағытталады. Үш шумақтан тұратын мына бір өлеңін оқиық:

Көрер едің,
Шаламын ба, отпын ба,
Білер едің,
Ақынмын ба, жоқпын ба?..
Кектендірген хан Жәңгір де жоқ мұнда,
Кектенетін Махамбет те жоқ мұнда.

Түсінер ең,
Езбін бе, әлде ермін бе,
Байқар едің,
Артықпын ба, кеммін бе?..
Мен Спартак бола алмадым, не шара,
Сенің өзің Цезарь болып көрдің бе?!

Сырым да – осы,
Жырым да – осы,
Алдыңда.

Байқашы бір,
Бықсыдым ба, жандым ба?

...Махаңдар жоқ,
Махаңдардың сарқыты –
Мұқағали Макаатаев бар мұнда!(«Автограф») (Мақатаев, 2005:62).

Өлеңнің мәтін түзіліміндегі бинарлық оппозиция түріндегі салыстыра, салғастыра бейнелеулер жаңа бір кеңістікті – ақындық мұрат кеңістігін ашады. Шала//от; кектендірген хан Жәңгір//кектенген Махамбет; ез//ер; артық//кем; Спартак//Цезарь; бықсу//жану сияқты қарсылықты-қосарлы бейнелеулер ақынның айтар ойын аңғартып, соңғы тұжырым «Махаңдардың сарқыты – Мұқағали Мақатаевтың» бар екендігіне тіреледі. Бұл өлең мәтінінен біз имплицитті сипаттан эксплицитті қалыпқа ауысқан автор бейнесін көреміз. Әдебиеттанудағы структуралистік әдіске тән бұл ұғымдардың мәніне тоқталар болсақ, «имплицитті автор – шығарманы оқу үдерісінде оқырманның санасына орнығатын ұғым»

(Байтанасова, 2020:11) болса, «эксплицитті автор – көркем мәтінде автордың өзін бейнелеуі, яғни «мәтіндегі фигура» (Байтанасова, 2020:12). Эксплицитті автор бейнесі ақынның басқа да өлеңдерінен кездеседі. Олар:

1) Қарасаз, қара шалғын өлеңде өстім,
Жыр жазсам, оған жұртым елеңдестің.
Өлсе өлер Мұқағали Мақатаев,
Өлтіре алмас, алайда өлеңді ешкім! (Мақатаев, 2005:175).

2) Табиғат,
Жанымды алсаң,
Алшы менің.
Бір түйір жерге түскен тамшың едім.
Мұқағали жоғалса қайтер дейсің
Артымда қалсын жерім,
Қалсын елім.

...Кім білсін,
Қаншама әлі шырқарымды,
Кім білсін,
Қай күні сен қырқарыңды.
Мұқағали жоғалса қайтер дейсің,
Жоғалтпасам болғаны ұрпағымды... (Мақатаев, 2005:89).

Шығармашыл тұлға мен нақты автор арасын тұтастыратын имплицитті және эксплицитті автор ретінде ақын сөз өнерінің рухани құндылық екенін барынша танытады. Ақын өлеңдерінде кездесетін «қазына» («Қазынам бар, біреуге берсем бе екен») символдық деталь ретінде өлеңнің балама бейнесіне айналған.

Ақынның өлең туралы өлеңдерінің бірқатарында өлең нақты бір образға айналып, ақын тұлғасымен тұтасады дедік. Қазақтың талантты ақыны, өмірден жастай кеткен Төлеген Айбергеновтің қазасына арнаған өлеңінде:

Тұңғыш көрдім өлгенін шын ақынның,
Қызарып батты ертеңгі шығатын күн.
Торғай-өлең шырылдап бара жатты
Аузында ажал дейтін сұрапылдың.

Торғай-өлең өлмеді, аман қалды,
Әкетті ажал... жырды емес, адамды алды (Мақатаев, 2005:117), –
деп, өлеңді құс (торғай) сипатында бейнелейді. Мұқағалидың поэтологиялық кеңістігінде «өлең-құс» тіршіліктің тынымсыз жыршысы тәріздес. Ақын «Ей, өлең» атты жырында осы аяда ой толғайды:

Бейіштегі ұяңды қоя тұрғын,
Тіршілікке керексің, арда құсым! (Мақатаев, 2003:8).

Өлең – рух, ендеше оның ғұмыры мәңгілік. Бұл таным әйгілі Кемпірбайдың «кеудемнен көк ала үйрек қош деп ұшты» деген бейнелеуінен аңғарылса, Мұқағалидың «Торғай өлең өлмеді, аман қалды» деп жырлауынан көрінеді. Поэтикалық санадағы өлең – рух, шабыт – құс бейнелеулері Мұқағали поэзиясында жаңаша түрленіп, тұтаса келе «өлең – құс» образын түзеді.

Зерттеудің құндылығы. Қазақ поэзиясының көрнекті тұлғасы М.Мақатаев өлеңдерін поэтологиялық аспектіде қарастырған бұл зерттеу нәтижелерін әдебиеттану мамандығы бойынша білім алушыларға дәріс ретінде пайдалануға болады. Сондай-ақ бүгінгі әдебиеттанудағы құрылымдық талдаудың үлгісі болып табылады.

Қорытынды. Мұқағали өлеңдеріне ақын абстрактілі шығармашыл тұлға ғана емес, нақты сипаты бар дара тұлға ретінде де арқау болатынын қайталай айтамыз. Қазақ өлеңінің

асқар биігі Абай, ақындық пен батырлық бір бойында тоғысқан Махамбет, «шоқ шайнап, от бүріккен» Қасым, «Грозный патшайын» Әбділда, қыршын кеткен Төлеген, «қыз да болса мұңын шағар» Фариза, Шәміл мен Оспанхан, «сардар» Пушкин, қилы тағдыр иелері Есенин мен Маяковский – бұл аталған ақындар Мұқағали поэзиясындағы өлең деген күдіретті ұғымды айшықтай түсетін образдарға айналған. Жекелеген қаламгерлер болмысын жыр еткен бұл туындылары арнаудан гөрі ақындардың поэтикалық тұлғасын сомдаған портрет-өлеңдер десек дұрыс болар. Қасымды:

Қасым деген – қалғыған жанартау ғой,
Жанартау ғой, жанды да кетті өргеніп (Мақатаев, 2005:256),
немесе:

Шоқ шайнап, от бүріккен Қасымдайын (Мақатаев, 2005:46),–
деп, от пен шоқ, жанартау болмысымен ассоциацияласа, ол – Қасымның ақындығына тән бейнелеулер.

Мұқағали Мақатаевтың поэтологиялық кеңістігінде өлең туралы өлеңдерімен қатар ақындар бейнесін сомдаған туындыларының орны ерекше. Бұл тараптағы жырлары ақынның суреткерлік шеберлігін, ақындық аңсар-мұратын айшықтауымен құнды.

«Поэзия, менімен егіз бе едің», «Ақынды ақын оятпаса болмайды», «Туады, туады әлі нағыз ақын» өлеңдерінде өлең сөздің күдіреті, ақындық тағдыр, ақын арқалар жауапкершіліктің ауырлығы, ақынның халықтың рухани өміріндегі рөлі Мұқағалидың биік те терең суреткерлігімен бейнеленіп, шығармашылықтағы шығармашыл тұлғаны зерделеуге үздік мысал бола алады.

Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «AP08856218 - ХХІ ғасырдағы гуманитарлық ғылым кеңістігі: ғылымдар ықпалдастығы және әдебиеттану» ғылыми жобасы аясында жазылды

¹Ж.А.Аймухамбет, ²С.Ш.Айтуганова, ³Н.Ж.Бекеева

^{1,2}Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан.

³Университет КИМЭП Факультет Образования и Гуманитарных Наук
Алматы, Казахстан.

E-mail: ¹a_zhanat@mail.ru, ²s-aituganova@mail.ru,

³nuraisha@kimep.kz

Поэтология Мукағали Мақатаева: стих и поэт в стихах

Аннотация. В статье в поэтологическом аспекте анализируются стихи видного представителя казахской поэзии Мукағали Мақатаева. Рассматриваются художественно-образная система, особенности его стихов, место поэта в национальной поэзии.

Искусство художника – это прежде всего плод творческого изучения мира, поскольку он знакомит читателя с интересующим его объектом. Известно, что наряду с кропотливым трудом, который требуется для того, чтобы передать переживаемые чувства, наблюдаемые явления, поэту необходим прежде всего особый талант. Если судить с точки зрения требований литературоведческой парадигмы, все структурные пласты художественного текста напрямую зависят от взглядов, восприятия, суждений, сознания автора.

Судьба и история народа, национальная культура, этноархаические мотивы и образы, таинственные закоулки человеческой души, противоречивость бытия и нескончаемая суэта жизни – все это золотые столпы поэтического творчества Мукағали Мақатаева. Чтобы глубоко вникнуть в смысл живучих, существующих вместе с народом стихов поэта, необходимо внимательно изучить историю и судьбу каждого из его творений.

Стих – это дух поэта. Понятие «поэтология» изначально толковалось как «стих о стихах». Известно, что поэтические произведения Мукағали Мақатаева о стихах и поэте образуют целый цикл в его творчестве. В этот цикл входят такие стихотворения Мукағали

Макаатаева, как «Өлең деген тумайды жайшылықта»; «Махамбеттер, Абайлар-ай»; «Қасым солай болмаса..»; «Қара өлең»; «Жырлар жазам»; «Төлегенге»; «Шау тартып қалыпсың-ау, қайран шабыт»; «Туады, туады әлі нағыз ақын»; «Сергей Есенинге»; «Әбділдаға»; «Өлең керек»; «Мен дағы өлең жазбаймын ермек үшін»; «Шаршадым білем»; «Автограф»; «Пушкинмен қоштасу»; «Адамды адам түсінбеу...»; «Жыр-ошақ»; «Фаризаға»; «Ей, ақындардың жарлары!»; «Есенин-Маяковский»; «Поэзия, менімен егіз бе едің?» и другие. При изучении поэтологии автора эти стихотворения выступают в качестве объекта. Посредством анализа доказывається, что поэтизм, стихи о стихах – это канал, проясняющий суждения и знания творческой личности, его менталитет и вкус. Показывається способность Мукагали через настроение и поступки творческой личности раскрыть тайны поэтической натуры. В статье изучается, как в казахской национальной поэзии стихотворения о таких поэтах, как Абай, Махамбет, Касым, Абдилда, Толеген, и таких видных представителях зарубежной литературы, как Пушкин, Есенин, выявляют в тематическом и жанровом отношении природу и судьбу творческой личности, индивидуальный образ стиха. Делаются выводы о том, что анализируемые произведения являются уникальными образцами наилучших поэтических приемов и высокого художественно-эстетического восприятия Мукагали Макаатаева как мастера изображения.

Ключевые слова: поэзия, поэтология, реципиент, вдохновение, поэтическое мышление, цикл, нарративная сеть, эксплицитный автор, имплицитный автор, символическая деталь, образ.

¹Zh.A.Aimukhambet, ²S.Sh.Aituganova, ³N.Zh.Bekeyeva

^{1,2}L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan.

³KIMEP University College of Humanities and Education
Almaty, Kazakhstan.

E-mail: ¹a_zhanat@mail.ru, ²s-aituganova@mail.ru

³nuraisha@kimep.kz

Poetology of Mukagali Mukatayev: verse and poet in verse

Annotation. The poems of the prominent representative of Kazakh poetry Mukagali Makatayev are analyzed in the article in the poetic aspect. The artistic-figurative system, the features of his poems, the place of the poet in national poetry are considered.

The artist's art is primarily the fruit of the creative study of the world, since it acquaints the reader with the object of interest. It is known that along with the painstaking work that is required in order to convey the feelings experienced, the observed phenomena, the poet needs, first of all, a special talent. Judging from the point of view of the requirements of the literary paradigm, all structural layers of a literary text directly depend on the views, perceptions, judgments, and consciousness of the author.

The fate and history of the people, national culture, ethnoarchaic motives and images, mysterious corners of the human soul, the contradictoriness of being and the endless vanity of life - all these are the golden pillars of Mukagali Makatayev's poetry. In order to delve deeply into the meaning of the poet's tenacious poems that exist together with the people, it is necessary to carefully study the history and fate of each of his creations.

The verse is the spirit of the poet. The concept of "poetology" was originally interpreted as "a verse about poetry." It is known that the poetic works of Mukagali Makatayev about poetry and the poet form a whole cycle in his work. This cycle includes such poems by Mukagali Makatayev, as «Olen degen tumaidy jaishylykta»; «Makhambetter, Abaylar-ai»; «Kasym solai bolmasa..»; «Kara olen»; «Jyrlar jazam»; «Tolegenge»; «Shau tartyp kalypsyn-au, kairan shabyt»; «Tuady, tuady ali nagyz akyn»; «Sergey Eseninge»; «Abdildaga»; «Olen kerek»; «Men dagi olen jazbaimyn ermek ushin»; «Sharshadym bilem»; «Avtograf»; «Pushkinmen koshtasy»; «Adamdy

adam tusinbeu...»; «Жыр-oshak»; «Farizaga»; «Ei, akyndardyn jarlary!»; «Esenin-Mayakovskiy»; «Poezia, menimen egiz be edin?» and others. When studying the author's poetology, these poems act as an object. Through analysis, it is proved that poetism, poetry about poetry is a channel that clarifies the judgments and knowledge of a creative person, his mentality and taste. The ability of Mukagali to reveal the secrets of poetic nature through the mood and actions of a creative person is shown. The article examines how poems about such poets as Abai, Makhambet, Kasym, Abdilda, Tolegen, and such prominent representatives of foreign literature as Pushkin, Yesenin, reveal, in thematic and genre terms, the nature and fate of a creative personality, an individual the image of the verse in Kazakh national poetry. It is concluded that the analyzed works are unique examples of the best poetic techniques and high artistic and aesthetic perception of Mukagali Makatayev as a master of image.

Key words: poetry, poetology, recipient, inspiration, poetic thinking, cycle, narrative network, explicit author, implicit author, symbolic detail, image.

***Информация об авторах:** Ж.А.Аймухамбет, доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан. E-mail: a_zhanat@mail.ru, ORCID:0000-0002-7061-3000*

Ш.А.Айтуганова, кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан. E-mail: sh-aituganova@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7619-4310

Н.Ж.Бекеева, кандидат филологических наук, старший преподаватель Университет КИМЭП Факультет Образования и Гуманитарных Наук. Алматы, Казахстан. E-mail: nuraisha@kimep.kz, ORCID: 0000-0002-4375-3876

Әдебиет

[1] Ингольд Ф. Иннокентий Анненскийдің поэзиясының бейнесі // Славяндар әлемі. XV. 1970. – С.125–146.

[2] Тростников М.В. Поэтология. – Мәскеу: Грааль, 1997. – 192 с.

[3] Федотова С. В. Ақын Вячеслав Иванов: Монография. Тамбов: ТОГОАУ ДПО «ИПКРО», 2012. – 293 с.

[4] Мақатаев М. Аманат. Жыр жинағы. – Алматы: Атамұра, 2002. – 304 б.

[5] Мақатаев М. Өмір – өзен. Өлеңдер мен дастандар. – Алматы: Раритет, 2005. – 288 б.

[6] Пропп В. Ертегінің морфологиясы. "Поэтика сұрақтары" сериясы. XII шығарылым. – Ленинград: «ACADEMIA», 1928. – 172 с.

[7] Мақатаев М. Өлеңдер. // <http://kaskasu.kz/wp-content/files/805874.pdf>

[8] Кекілбаев Ә. Дәуірмен бетпе-бет. – Алматы: Жазушы, 1972. – 184 б.

[9] Шапаев Т. Ой түбінде жатқан сөз. – Алматы: Жазушы, 1989. – 189 б.

[10] Гуманитария. Анықтамалық. – Алматы: ARDA, 2020. –244 б.

Литература

[1] Ингольд Ф. «Образ» поэзии у Иннокентия Анненского // Мир славян. XV. 1970. – С.125-146.

[2] Тростников М.В. Поэтология. – Москва: Грааль, 1997. –192 с.

[3] Федотова С. В. Поэтология Вячеслава Иванова: Монография. –Тамбов: ТОГОАУ ДПО «ИПКРО», 2012. – 293 с.

[4] Мақатаев М. Аманат. Сборник стихов. –Алматы: Атамұра, 2002. – 304 б.

[5] Мақатаев М. Жизнь-река. Стихи и саги. – Алматы: Раритет, 2005. – 288 б.

[6] Пропп В. Морфология сказки. Серия «Вопросы поэтики». Выпуск XII. – Ленинград: «ACADEMIA», 1928. – 172 с.

- [7] Макагаев М. Стихи. // <http://kaskasu.kz/wp-content/files/805874.pdf>
 [8] Кекилбаев А. Лицом к лицу с эпохой. – Алматы: Жазушы, 1972. – 184 б.
 [9] Шапаев Т. Слово, лежащее на дне мысли. – Алматы: Жазушы, 1989. – 189 б.
 [10] Гуманитария. Справочник. – Алматы: ARDA, 2020. – 244 б.

References

- [1] Ingold F. (1970). Das «Bild» der Poesie bei Innokentij Annenskij // Die Welt der Slaven. XV. S.125-146.
 [2] Trostnikov M.V. (1997). Poetology. – Moscow: Grail, –192 p.
 [3] Fedotova S.V. (2012). Poetology of Vyacheslav Ivanov: Monograph. –Tambov: TOGOAU DPO "IPKRO" – 293 p.
 [4] Makatayev M. (2002). Amanat. Collection of poems. – Almaty: Atamura, – 304 p.
 [5] Makatayev M. (2005). Life is a river. Poems and sagas. – Almaty: Raritet, – 288 p.
 [6] Propp V. (1928). Morphology of a fairy tale. The series "Questions of poetics". Issue XII. – Leningrad: «ACADEMIA», – 172 с.
 [7] Makatayev M. Poems. // <http://kaskasu.kz/wp-content/files/805874.pdf>
 [8] Kekilbayev A. (1972). face to face with the era. – Almaty: Writer, – 184 б.
 [9] Shapaev T. (1989). The word that lies at the bottom of thought. – Almaty: Writer, – 189 p.
 [10] Humanitarian. (2020). Reference book. – Almaty: Arda publishing house, – 244 p.